

2-MAVZU. MATNNI QAYTA ISHLASH TEXNOLOGIYALARI

Asosiy savollar:

1. Matnli rekdaktorlari asosiy tushunchasi va ishlash prinsiplari.
2. Office MS Word, Libre Office Writer, OpenOffice Writer redaktorlarining taxlili.
3. Matn redaktorlarida Smart AP, Word AP, jadvallar, giper boglanish va makroslar bilan amallar bajarish.

Tayanch ibora va tushunchalar: Matnli rekdaktorlari, Office MS Word, Libre Office Writer, OpenOffice Writer, Smart AP, Word AP, jadvallar, giper boglanish, makroslar

1. Ma'lumki, inson ish faoliyati davomida ko'plab matnlarni qayta ishlashiga to'g'ri keladi. Xujjatlarning hamda elektron xujjatlarning ko'pchilik qismini matnlar tashkil etadi. Oddiy belgilardan tashkil topgan so'zlar to'plami matn deb ataladi. Kompyuterda matnli xujjatlarni tayyorlashda asosan uch gurux amallar bajariladi.

Kiritish amalida tashqi shakldagi dastlabki matnni elektron ko'rinishga, ya'ni fayl tarziga o'tkazish ko'zda tutiladi. Kiritish amalida nafaqat klaviatura yordamida kiritishni, balki kiritish vositalari yordamida (skanerdan o'tkazish, grafik shakldan matn formatiga o'tkazish) vazifani bajarish mumkin.

Taxrirlash amalida mavjud matnli xujjatni o'zgartirish, unga qo'shish, o'chirish, matnni bo'lish va xokazo kabi amallar bajariladi. Kiritish va taxrirlash amallari amaliyotda parallel olib boriladi. Bu amallar yordamida matnli xujjatning tarkibi shakllantiriladi.

Formatlash amali xujjatlarni rasmiylashtirish uchun kerak va bu amalning buyruqlari xujjatning ekrandagi yoki qog'zdagi ko'rinishini aniqlaydi.

Kundalik hayotimizda, xususan o'quv jarayonida to'plangan matnli ma'lumotlarni o'rganish va o'zlashtirish, yozib olish va eslab qolish, namoyish qilish va ish qog'ozlarini tayyorlash kerak bo'ladi. Kundalik daftarlari, yon daftarchalar yoki maxsus jurnallarga kerakli bo'lgan matnlarni yozib, kerak bo'lgan holda qayta murojaat qilishimiz mumkin, masalan telefon raqamlari daftarchasi, manzillar yozilgan daftarcha va boshqalar.

Windows operatsion tizimida nafaqat tayyor matnli axborotni qayta ishlash, balki yangidan tuzish imkoniyati bor. Tayyor axborot bilan ishlash ancha engil bo'ladi, axborotni qayta ishlab yangidan yaratish esa murakkab jarayondir. Chunki, bu holda qanday va nimani yaratish kerakligini bilish lozim. Bu esa kompyuter foydalanuvchisidan ijodiy yondashishni talab qiladi. Matnli axborotni ijodiy yondashgan holda, kompyuter yordamida qayta ishlash uchun maxsus dasturlar yaratilgan: **matn muharrirlari** (rusch. *Текстовые редакторы*) va **matn prosessorlari**.

Matn muharrirlari, asosan, matnni kiritish va tahrirlashda ishlatiladi. Kiritilgan matn mazmun jihatdan qayta ishlanadi – tahrirlanadi. Eng codda matn muharrirlariga misol sifatida *Windows* tarkibiga kiruvchi *Блокнот* va *Wordpad* ni keltirishimiz mumkin.

OpenOffice.org tarkibiga kiruvchi **Writer dasturi** ham turli yozma ma'lumotlar, kitoblar, hisobotlar, information blyutenlar, broshyuralar va boshqa hujjatlarni tayyorlash uchun qulay imkoniyatlarga ega bo'lgan matn muharriridir. Siz Writer hujjatiga grafika va boshqa komponentalar ob'ektlarini joylashtirishingiz mumkin. Writer dasturi yordamida fayllarni HTML, XHTML, XML, Portable

Document Format (PDF) va Microsoft Word fayllarini ba'zi versiyalariga eksport qilish mumkin.

Microsoft Word prosessori bilan tanishish

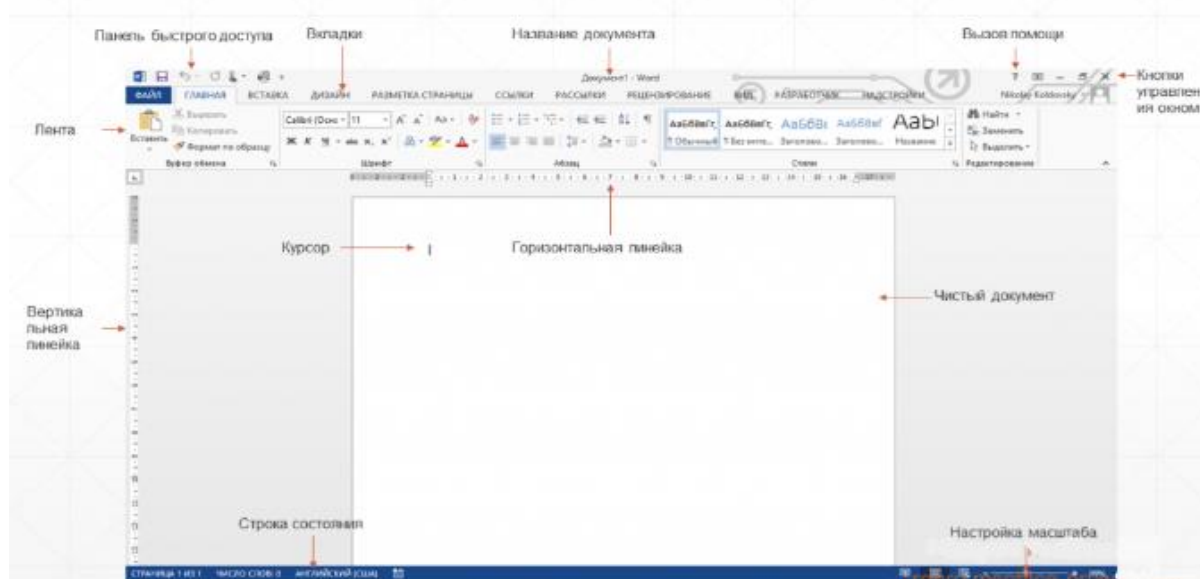
WORD for Windows, MICROSOFT WORD, WinWORD yoki oddiygina qilib WORD (kelgusida qisqaroq qilib WORD) yordamida engilgina tashrif qoozlaridan tortib, gazetalarning asl maketi yoki kitob nashrlarini yaratish mumkin. Xarf o'lchamlari, ularning ko'rinishi, matn rangi va foni, xujjatlarni ramkalash, rasm va fotosuratlarini joylashtirish, matnlarni ro'yxat va jadval ko'rinishida rasmiylashtirish, murakkab xujjatlarni hosil qilish - bularning hammasi foydalanuvchiga engillik yaratadi. Bundan tashqari, video va audioyozuvlar ishni yanada ko'rkamroq qilish, imlo xatolarini avtomatik ravishda tuzatish imkonini beradi.

WORD ning oynasi WINDOWS ning darchalariga o'xshash va uning tarkibiga matnlarni taxrirlash va formatlash uchun qo'llaniladigan barcha elementlar kiradi.

WORD oynasining asosiy elementlari quyidagilardan tashkil topadi:

- *sarlavxalar paneli* - yuqoridagi eng birinchi panel bo'lib, xujjat nomini saqlaydi. Shuningdek, ushbu panelda shuningdek xujjatning menyusi tugmachalari va oynalarni boshqarish tugmachalari joylashgan.

- *menyu qatori* - yuqoridan ikkinchi o'rinda turuvchi va har biri o'z menyusiga ega menyular ro'yxati. Bu menyularni WORD ning juda ko'p buyruqlari uchun ishlatish mumkin. Bu menyular "Sichqoncha"ning o'ng tugmasi orqali ishga tushiriladi.

Word ning umumiy ko'rinishi.

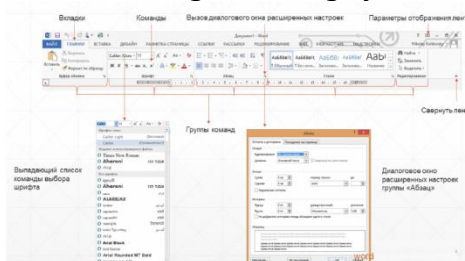
MS Wordni ochganda birinchi bo'lib Word yuqorisida joylashgan tasmani ko'rish mumkin. Tasma sinchkovlik bilan o'rganilgan va foydalanuvchilar tajribasidan kelib chiqib loyihalashtirilgan, shu sababli buyruqlar optimal joylashtirilgan. Tasma barcha odatiy harakatlarni bir joyda ko'rsatib foydalanish osonligi va qulaylikni taklif etadi. Tasma eng ommaviy buyruqlarni oldinga olib chiqadi, shunday qilib, avvalgi versiyalardagi kabi kerakli narsani topish uchun dasturning barcha qismlarini axtarish shart emas. Bu osonroq va tezroq ishlashga imkon beradi. Tasma barcha odatiy harakatlarni bir joyda ko'rsatib foydalanish osonligi va qulaylikni taklif etadi. Tasmaning uchta qismi mavjud. Ular ilovalar, guruhlar va buyruqlardir.

Поалар: Тасма уқорисида қуядаги асосий илова мавјуд: Файл, Главноя, Вставка, Дизайн, Разметка страницы, Ссылки, Рассылки, Рецензирование, Вид. Хар бири фаолият майдонига ега. Повадаги хар бир нарса фойдаланувчи ҳаракатларига мувофиқ синчковлик билан танланган. Масалан, Файл иловаси хужжатларни очиш, сақлаш, аввалдан ко‘риш ва бoшқа имкониятларни берadi. Главная иловаси энг ко‘р фойдаланиладиган бarcha нарсаларни о‘з ичига олган, буларга мисол қилиб матн шрифтини о‘згaртиришга мо‘ljallанган Шрифт гуруҳидаги, Шрифт Shrift о‘lchami, Quyuq, Kursiv ва бoшқа buyруqlарни олиш мумкин. Вставка иловаси турли расмлар, jadvallar, giperssilкалар, kolontitullар ва sahifa nomerларини қо‘уиш учун мо‘ljallанган. Дизайн иловаси хужжатларни таҳрирлаш ва bezatиш учун ишлатилadi. Разметка страницы иловаси sahifa parametrlарини о‘rnatувчи гуруҳлардан ташкил топган. Ссылки mundarijalar yaratишга ва snoskalar қо‘уишга мо‘ljallанган. Рассылки electron почта орқали jo‘natиш учун мо‘ljallанган xatлар, konvertлар yaratиш ва chop etиш учун мо‘ljallанган. Рецензирование orfagrafik ва gramatik xatolarни to‘g‘irlaш, lug‘atlardan fойдаланишva hужjatни himoyalsh imkonини beradi. Вид иловаси yordamida sahifalarни ko‘риш rejimларини ва ko‘риш masshtabларини о‘rnatиш мумкин.

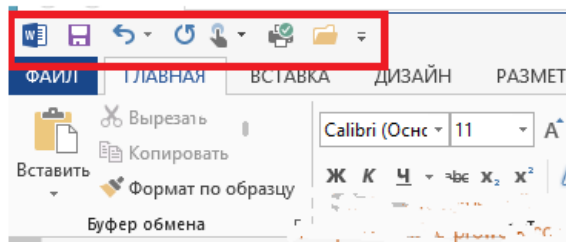
Гуруҳлар: Хар бир илова mos kelувчи elementларни birга ko‘rsatadиган bir necha гуруҳларга ega.

Buyруqlар: Buyруq – tugma, menyu yoki ma‘lumot kiritиш мумкин bo‘lган oyna.

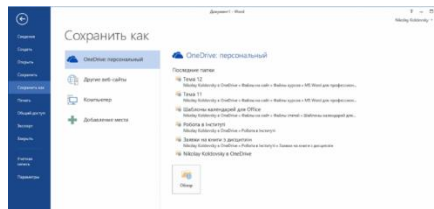
Ba‘zi гуруҳлар muloqot oynasини ochувчи deb ataladиган quyi-o‘ngga qaratилган kichkina diagonal milга ega. Shu гуруҳга tegишли ko‘proq parametrlарни ko‘риш учун uni tanлаш kerak. Ular Wordning avvalgi versiyalarидан tanиш bo‘lган ko‘rinishdаги dialog oynasi yoki vazifalar panelida paydo bo‘ladi.

Xужjat yaratишning yana qulay tomonларидан бири – бу tezkor fойдаланиш panelини mavjudligida. U yuqori chap burchakda joyлашган bo‘lib, unda tez-tez ишлатилadиган buyруqlар joyлашган. Yangи buyруqlар қо‘shиш учун panelдаги uchburchak belgisини bosиш kerak bo‘ladi.

Tezkor fойдаланиш panelинидан disketa tugmasини bosиб хужjatни сақлаш мумкин. Xужjat birинчи bor saqlanayotган bo‘lsa **Сохранит как** buyруqlарини ham shu erda ko‘риш мумкин. Menyuning o‘ng tomonida so‘nggi ochган хужjatлар ro‘yxati chiqadi. Ular doimo qulay tarzda ko‘rinib турadi, shuning учун, tez-tez fойдаланиб турadиган хужjatни kompyuter bo‘ylab qidirиш shart emas.

Word interfeysi elementlaridan biri bu klaviatura tugmalari bilan ishlash Key-Tips hisoblanadi va u klaviaturadan ALT bosib hosil qilinadi

Taxrirlanayotgan xujjat bo'yicha xarakatlanishni amalga oshirish uchun oynaning o'ng tomonidagi vertikal yo'lakchadagi tugmalardan foydalanish mumkin:

a) pastga tushish uchun vertikal yo'lning pastki qismidagi tugmasida "Sichqoncha"ning chap tugmasini bosib;

b) yuqoriga yurish uchun vertikal yo'lning yuqorigi qismidagi tugmasida "Sichqoncha"ning chap tugmasini bosib;

v) matnning keyingi varaiga o'tish uchun yo'lakchaning tugmasida, oldingi varaiga o'tish uchun esa tugmalarini "Sichqoncha" yordamida bosish lozim;

g) xujjatlarning ma'lum qismiga o'tish uchun "Sichqoncha" yordamida kursor o'sha joyga olib boriladi. Bunda kursor siz ishlayotgan matn qismida joylashishi shart.

WORD dan chiqish operatsiyasi Alt+F4 yoki «Файл»menyusidagi "Выход" buyruqi orqali amalga oshiriladi.

Xujjatlar bilan ishlashning asosiy qoidalari

- Xujjat bilan ishlash
- Varaq parametrlarini o'rnatish
- Betlarni sozlash
- Xujjat maydonini o'rnatish
- Shrift o'lchovi va turini o'rnatish
- Xujjatni taxrirlashning asosiy usullari

Xujjat hosil qilish

WORD ishga tushishi bilanoq avtomatik ravishda xujjat uchun maydon xosil qilinadi.

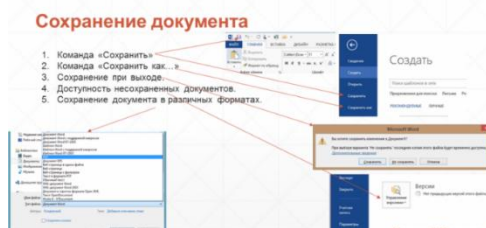
«Файл»menyusining "Создать" buyruidan foydalanib yangi xujjatni xosil qilish mumkin, unda istalgan shablon (maydon o'lchamlari) ni qoyish imkoniyati bor. Agar shablon ko'rsatilmagan bo'lsa, meoyordagi shablon ko'rsatkichlari avtomatik o'rnatiladi.

Xujjatni saqlash

Xujjat bilan ishlash jarayoni tugagach, uni albatta saqlab qo'yish kerak. Saqlash quyidagicha bajariladi:

- ALT+F4 ni bosish yoki Файл menyusiga Выход buyruqi bilan kiriladi, so'ng "OK" bosiladi;
- Tezkor foydalanish panelidan "Стандарт" tugmasi bosiladi (kichik disket), so'ngra «Файл» qatorida xujjat nomi kiritilib, keyin esa Ok bosiladi;
- tezda saqlash uchun CTRL+S bosiladi.

Ta'kidlash joizki, WORD xujjat saqlanganligi xaqidagi ma'lumot beradi. Jarayonlar tugagach, sarlavxalar panelida saqlangan xujjat nomi paydo bo'ladi.

Хужжатни saqlash oynasi.

Fayllarni boshqa disk yoki disketda saqlash uchun:

- «Сохранить как» buyruini tanlang;
- disk nomini tanlang (disk yurituvchi);
- "Imya fayla" qatorida saqlanishi lozim bo'lgan xujjat nomini yozing;
- «Сохранить» ni bosing.

Хужжатни ochish

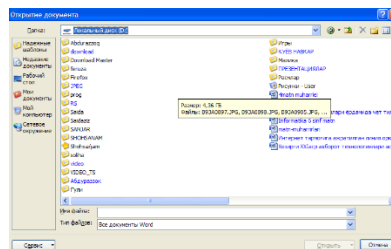
Хужжатни ochish uchun quyidagi ikki amaldan birini bajarish lozim:

a) «Открыть» buyruini orqali («Файл» menyusi):

- «Файл» menyusidan "Открыть" buyruini tanlang;
- muloqot oynasidan sichqoncha bilan tanlash kerak bo'lgan faylni ajrating.
Agar fayl boshqa disk yoki papkada saqlanayotgan bo'lsa, u xolda "Папка" menyusidan foydalaning;
- Ok ni bosing.

b) CTRL+O tugmalaridan foydalanib ham yuqoridagi amalni bajarish mumkin;

v) Tezkor foydalanish panelidagi " Открыть " tugmasidan foydalangan holda ham xujjatni ochish mumkin.

Хужжатни ochish oynasi.

Хужжатни chop etish

WORD muxarriri quyidagicha chop etish usullarini taklif etadi:

- xujjatning barcha qismini yoki ko'rsatilgan betlarini chop etish;
- jarayonni tezlashtirish maqsadida xujjatning grafiksiz qora nusxasini chop etish;
- chop etish amallarining parametrlarini belgilash, masalan: xujjatning nusxalar sonini ko'rsatish;
- xatjild yoki qo'shimcha yozuv hosil qilish va uni chop etish;
- xujjatning alohida abzatsini chop etish.

Chop etishdan oldin bajarilishi shart bo'lmagan amal - bu xujjatni dastlabki ko'rib chiqishdir. Bu amal orqali ekranda bir yoki bir necha betni bir vaqtning o'zida ko'rish mumkin. Maxsus tugma yordamida ko'rib chiqishning masshtabini o'zgartirish, taxrirlash va formatlash ham mumkin. Xujjatni dastlabki ko'rib chiqish uchun quyidagilar bajariladi:

- uskunalar panelidagi "Просмотр печати" tugmasini bosish yoki «Файл» menyusidan " Просмотр " buyruini tanlash.

“Просмотр” uskunalar paneli yordamida quyidagi amallarni bajarish mumkin:

- - bir varaq tugmasi - ekranda xujjatning faqat bitta varai xosil bo'ladi;
- - ikki yoki to'rt varaq tugmasi - ekranda bir vaqtning o'zida ikkita yoki ikki juft varaqni ko'rsatadi, nechta varaqni ko'rsatish talab qilinsa, ekranda xujjatning shuncha beti ko'rsatiladi;
- matn qismining kattalashtirilgan tasvirini ko'rish uchun - aniqroq ko'rish lozim bo'lgan joyga sichqonchani joylab, uning chap tugmasini bosish kerak;
- xujjatga o'zgartirishlar kiritish (formatlash yoki taxrirlash) uchun lupa tasvirli belgi ustida sichqonchani chap tugmasi bosiladi;
- xujjatni chop etish uchun - "Печать" tugmasi bosiladi (tugmasi);
- ko'rib chiqish rejimidan chiqish - "Закрыть" tugmasi orqali amalga oshiriladi.

Xujjatni chop etish uchun dastlab printeringiz ishga tayyor ekanligiga ishonch xosil qiling. Chop etish oldidan printerni tayyorlash quyidagicha bajariladi:

- "Параметры" buyruini tanlanadi;
- "Печать" menyusi tanlanadi;
- bir yoki bir nechta "Печать" opsiyalarining parametrlarini o'rnatiladi.

Bunda, printerda qora xujjatning varaini chop etish mumkin (masalan, bunda grafik va boshqa oboektlar qoozga chiqmasligi mumkin).

- *Teskari tartib* (v obratnom poryadke) - betlarni teskari chop etish mumkin (masalan, 1dan 10 gacha emas, balki 10 dan 1 gacha);
- *Fonli chop etish* (fonovaya pechatp) - xujjatni chop etish jarayonida WORD bilan ishlashni davom ettirish imkonini beradi;
- *Chizilgan oboektlar* (risovannpie oboektpi) grafik oboektlarni chop etadi.

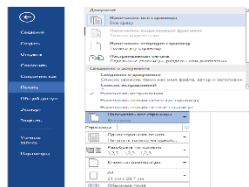
Chop etish jarayonining bir necha usuli mavjud. Chunonchi, uskunalarining standart panelidagi chop etish tugmasi bosilsa, xujjat bir nusxada chop etiladi.

Xujjatni avvaldan ko'rish va printeriga jo'natish oynasi.

Agar boshqacha usulda chop etish lozim bo'lsa, «Файл»menyusidan "Печать" buyruini tanlab, keyin quyidagi amallar bajariladi:

- kursor turgan betning o'zini chop etish uchun betlar oralii guruxida bosmaga chiqarilishi lozim bo'lgan bet (betlar oralii, ajratilgan blok)ni tanlanadi;
- OKni bosiladi.

Sahifa parametrlarini o'rnatish

Bu yerda hamma xujjatlar tayyor bo'lganidan so'ng, aytilayotgan ketma-ketliklarni tushunib olish lozim, chunki chop etish choida masalan, WORD da kooz o'lchovlari siz xoxlagan parametrlarga mos kelmasligi mumkin. Betlar o'lchovini o'rnatish (11.10-rasm) quyidagicha bajariladi:

- kursorni xujjatni yuqori mo'ljallangan chegarasiga olib borib qoyiladi;
- "Разметка страницы" ilovasida "Поля" ni tanlanadi;
- "Ориентация" satrida standart qog'oz o'lchovlarini tanlanadi: A4 (alpbom qoozi), A3 (ikki alpbom qoozi), A5 (alpbom qoozining yarmi);
- agar sizning qoozingiz nostandart bo'lsa, u xolda qog'oz kengligi va balandligini "Размер" dan o'rnatiladi;

Shrift o'lchovi va turini o'rnatish

Shrift – ma'lum qonun-qoidalar bilan yozilgan bosma va yozma, maxsus belgi, tinish belgilari va raqamlar majmui

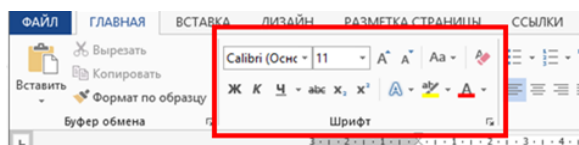
Shriftlarni o'zgartirish:

- Formatlash uskunalar panelida shriftlar nomi yozilgan oyna topiladi ;
- oynani o'ng tomonida turgan strelkani bosiladi;
- hosil bo'lgan menyudan kerakli shriftni tanlab olinadi ("sichqoncha" vositasida).

Shrift o'lchovini o'rnatish:

- Главная ilovasidandan shrift o'lchovi tugmasi tanlanib, oynadan o'ngda joylashgan strelka tanlanadi (bu oynada shrift turlarining o'zgarishi ko'rsatilgan);
- Shrift guruhidan shrift o'lchovlari tanlanadi;
- tanlangan shrift ustida sichqoncha chap tugmasi bosiladi.

Shrift o'lchamlari, turini klaviaturaning o'zidan xam tanlash mumkin, buning uchun CTRL+D tugmalarini bosish va kerakli shrift turi, o'lchamini tanlab ENTERni bosish lozim.

Xujjatni taxrirlashning asosiy usullari

Matn boyicha xarakatlanish:

- boshqarish kursorlaridan foydalanib - "pastga", "yuqoriga" strelkalar kursorni pastga yoki yuqoriga xarakatlantiradi;
- o'ng va chap strelkalar belgini bir qadam chap yoki o'ngga suradi;
- CTRL + ↑ - xat boshini bitta yuqoriga suradi;
- CTRL + ↓ - xat boshini bitta pastga suradi;
- CTRL + → - kursorni bir so'z o'ngga suradi;
- CTRL + ← - kursorni bir so'z chapga suradi;
- END tugmasi - kursorni qatorning oxiriga o'tkazib beradi;

- HOME tugmasi - kursorni qatorning boshiga o'tkazib beradi;
- bir bet yuqoriga o'tish - RgUr tugmasi orqali bajariladi;
- bir bet pastga o'tish - RgDn tugmasi orqali bajariladi;
- xujjatning eng oxiriga o'tish - CTRL+END
- SHIFT+F5 - xujjatning oldingi ish o'rniga o'tish.

Matnlar ustida quyidagi amallarni bajaring.

Matnni ajratish:

- SHIFT+ "←↑→↓" - boshqarish strelkalari (chapga, o'ngga, yuqoriga, pastga) to'rilash kerak bo'lgan matnni yorqinroq rangga bo'yab beradi;
- to'rilash lozim bo'lgan matnni "Sichqoncha"ning chap tugmasini bosib turib, ramkaga ajratish mumkin;
- xamma xujjatni ajratib olish uchun "Главная" menyusidan "Выделит всё" buyrug'i tanlanadi.

Matnni nusxalash:

- matn ajratiladi;
- "Главная" menyusidan "Копировать" buyrug'i tanlanadi (bunda almashtirish buferiga ekranda ajratilgan matn joylashadi).

Matnni qirgish:

- matn ajratiladi;
 - " Главная " menyusidan "Вырезать" buyrug'i tanlanadi (bunda almashtirish buferiga ekranda ajratilgan matn qirqib olinadi).
- Qirqilgan yoki nusxalangan matnni o'rnatish uchun:
- kursorni xujjatning kerakli joyiga qo'ying (qaerga matn qo'yilishi kerak bo'lsa);
 - " Главная " menyusidan "Вставка" buyrug'ini tanlang.

Matnni o'chirish:

- Backspace, Delete tugmalari belgilarni chapdan o'ngga kursor bilan o'chiradi. Har bir bosishda bittadan belgi o'chadi.
- CTRL+BACKSPACE - kursordan chapda turgan so'zni o'chiradi;
- CTRL+DELETE - kursordan o'ngda turgan so'zni o'chiradi;
- qatorlarni o'chirish uchun matn ajratilib, ("sichqoncha" yoki tugmalar vositasida), keyin DELETE bosiladi.
- To'satdan o'chirib yuborilgan matnni "Отменить" buyrug'i bilan yoki uskunalar panelidagi tugmalari orqali tiklanadi. Imlo xatolarini tuzatish uchun Рецензирование menyusidan - "Правка" buyrug'ini tanlash yoki uskunalar panelidan tugmasini bosish kerak.

Matnni izlash:

- " Главная " menyusidan "Найти" buyrug'ini tanlang;
- "Найти" qatoriga izlanayotgan so'zni yozing;
- izlashni boshlash uchun "Найти далее" tugmasi bosiladi (bekor qilish uchun "Отмена" tugmasi bosiladi).
- Buyruqlarni tez chaqirish uchun CTRL+F tugmalarini bosish ham mumkin

Matnni izlash va almashtirish:

- "Главная" menyusidan "Заменить" buyruini tanlang;
- "Найти" qatoriga izlanayotgan soʻzni yozing;
- "Заменить" qatoriga almashtirilayotgan soʻzni yozing;
Qidirish va almashtirishning qoʻshimcha parametrlarini berish uchun «Больше» tugmasida «Сичqoncha» tugmasini bosish va kerakli parametrlarni oʻrnatish mumkin.
- Jarayonni boshlash uchun "Заменить" tugmasi bosiladi (bekor qilish uchun "Отмена" tugmasi bosiladi).
- "Заменить всё" tugmasi barcha soʻzlarni almashtiradi.
Ushbu buyruqni tez chaqirish uchun CTRL+H tugmalari bosiladi.

Nazorat savollari

1. Microsoft Word dasturi ishchi oynasi vazifalarini aytib bering.
2. Asosiy menyu qatoriga nimalar kiradi?
3. Microsoft Word dasturida yangi faylni ishga tushirish qanday amalga oshiriladi?
4. «Soʻrovnoma» muloqot oynasi vazifalarini aytib bering.
5. «Kontekst menyusi» muloqot oynasining mazmunini aytib bering.
6. Grammatik xatolikni toʻgʻirlashni qanday amalga oshirishni tushintirib bering.
7. Word ADPda hujjatdagi soʻzni qidirib, oʻzgartirish vazifasi qanday amalga oshiriladi?
8. Hujjatni chop etish qanday amalga oshiriladi?